

IGOR ŠTIKS

DRŽAVLJANIN, GRAĐANIN, STRANAC, NEPRIJATELJ –
JEDNA POVIJEST JUGOSLAVIJE I
POSTJUGOSLAVENSKIH DRŽAVA

Fraktura, 2016, str. 352

Prostor bivše Jugoslavije je u 20. stoljeću vidio više promjena nego što brojne druge države vide u dva stoljeća. Ti događaji, osim što imaju povijesnu važnost, fascinantni su predmet izučavanja moderne države i modernog državljanstva. Kao sudionik ovih procesa ali i znanstvenik, Igor Štikš razvio je istraživački interes za proučavanje državljanstva i to upravo na prostoru bivše Jugoslavije. Svoje znanje imao je prilike dodatno razviti sudjelovanjem na istraživačkom projektu CITSEE (The Europeanization of Citizenship in the Successor States of the Former Yugoslavia) u Edinburghu (14). Tako je nastala njegova knjiga *Državljanin, građanin, stranac, neprijatelj – jedna povijest Jugoslavije i postjugoslavenskih država*, u kojoj se Štikš koncentrirao na period od 1914. do 2014. godine. S pravom taj prostor u tom periodu naziva laboratorijem državljanstva (22). Tu je jedna osoba u svom životu mogla živjeti u nekoliko potpuno različitih država bez da se ikad odselila iz grada u kojemu se rodila, te imati različita prava i obveze u svakoj od tih država.

Kako bi se mogli upustiti u analizu, Štikš u uvodu najprije razjašnjava poimanje državljanstva. Kao temeljnu značajku državljanstva vidi dijalektiku uključivanja i isključivanja. Napominje i dualitet statusa i kvalitete državljanstva koji je važan za njegovo razumijevanje, a sam pojam proširuje pojmom režim državljanstva kojeg „sačinjavaju zakoni o državljanstvu, propisi i upravna praksa koji se tiču statusa državljanstva pojedinaca, uključujući postojeće mehanizme političke participacije (kvaliteta)” (36). Upravo će se ovakvo razumijevanje državljanstva koristiti za njegovu analizu na prostoru bivše Jugoslavije kako bi mogli što bolje analizirati promjene koje su se na tom prostoru dogodile. Interesantno je kako je baš tu pitanje državljanstva slabo proučavano, kako od strane lokalnih tako i ostalih znanstvenika. Štikš pronalazi odgovor ponajviše u ideološkim problematikama razumijevanja odnosa državljanstva i građanstva kao nečega što postoji samo u liberalizmu i demokraciji, a ne socijalizmu.

On ovo vidi kao pogrešnim što pokazuje kroz ostatak knjige koji nam jasno pokazuje kako je i u socijalističkoj Jugoslaviji postojalo i državljanstvo i građanstvo. Ne samo da je ono postojalo, ono nije bilo samo cilj već se koristilo i kao sredstvo kako nacionalne integracije tako i nacionalne dezintegracije, pa i etničkog inženjeringa. Također, u konačnici treba priznati i utjecaj Europske unije na režime državljanstva.

U prvom dijelu knjige razmatra se period od 1914. do Drugog svjetskog rata, odnosno prvo ujedinjenje. Štiks ovdje prikazuje kako je državljanstvo pomoglo nacionalnom ujedinjenju. Kako bi razmotrio to ujedinjenje najprije je potrebno vratiti se na ilirski preporod iz 1830-ih godina. Iako se tadašnji intelektualci nazivaju Ilirima, tu započinje ideja jugoslavenstva kad su mladi intelektualci smatrali kako ljudi na tom području dijele jezik i običaje pa vjerojatno čine neki narod koji bi valjalo ujediniti. Nastojali su ujednačiti te slične jezike u jedan službeni, što je i danas ostalo kao sporno pitanje. Jugoslavenstvo koje je težilo državnom ujedinjenju dobilo je maha s mladim političarima u vremenu pred Prvi svjetski rat. No ono što je autoru od izrazite važnosti je da su postojale brojne različite koncepcije jugoslavenstva koje nisu nužno bile kompatibilne. One su uključivale ili isključivale različite države, a pri samom ujedinjenju je također postojao sukob između težnji za unitarističkim, odnosno federalističkim načelom.

Zajednički život je tako ubrzo završio u krizi i Štiks prelazi na period kraljevske diktature kojom je kralj Aleksandar riješio krizu. Tada se Kraljevina Srba, Hrvata i Slovenaca preimenovala u Kraljevinu Jugoslaviju i usvojen je integralistički program. Otkriva nam kako do 1928. godine državljanstvo uopće nije bilo definirano već su se primjenjivali stari zakoni iz prethodnih država, zajedno sa mirovnim i međudržavnim ugovorima. Kralj je ovoga bio svjestan i znao je da bez zakona o državljanstvu neće moći provesti nacionalnu integraciju (69–71). Dok je režim državljanstva uspješno uspostavljen, kraljevska se diktatura povezivala sa srpskom hegemonijom. Nakon ubojstva kralja Aleksandra od strane hrvatskih i makedonskih ekstremista, Jugoslavija se nastojala očuvati i reformirati da bi ju Drugi svjetski rat potpuno dezintegrirao nakon svega u dana ratovanja. Autor ističe kako su ovi režimi bili izrazito krvavi i bilo je teško zamisliti ikakvo ponovno ujedinjenje nakon tih tragičnih događanja. Ipak, pokret otpora Komunističke partije pružio je novi federalistički način ujedinjenja.

Štiks zatim uvodi čitatelje u problematiku marksizma i nacionalizma i objašnjava povijest Komunističke partije Jugoslavije (KPJ), što je izvrstan potez s obzirom na to da je knjiga u originalu izdana na engleskom jeziku i nije namijenjena samo za čitatelje s područja bivše Jugoslavije. Kominternu je u više navrata mijenjala svoj stav o nacionalnom pitanju s obzirom na okolnosti, a u KPJ su bili prisutni otvoreni frakcijski sukobi.

Tito 1937. biva imenovan generalnim sekretarom a jedino je on u to doba povezivao nacionalno pitanje i socijalnu emancipaciju (91). Ovo obećanje društvene promjene pokazalo se traženim tijekom rata i uspjelo je prevladati. KPJ je predvodilo Antifašističko vijeće narodnog oslobođenja Jugoslavije (AVNOJ). Osnovana je Federativna Narodna Republika Jugoslavija koja je dala tri obećanja – „oslobođenje, rješenje nacionalnog pitanja i socijalna emancipacija” (97).

U drugom dijelu knjige Štiksa nastoji prikazati povijest Jugoslavije koja stalno nastoji ispuniti posljednja dva obećanja. U prvom je Ustavu pravo na otcjepljenje spomenuto tako da je djelovalo nejasno da li je to pravo koje republike imaju ili pravo koju su iskoristile kako bi se ujedinile. Republike su bile nominalno suverene ali njihovu je moć ograničavao Ustav koji je davao prevlast centru (103). Ipak, obrazovanje nikad nije bilo centralizirano već je ostavljeno republikama. Sukob sa SSSR-om rezultirao je ustavnim promjenama koje brišu pravo na otcjepljenje i navodi kako sva vlast pripada radnom narodu, ali suverene su bile i nacije, što je dovelo do različitih razumijevanja političkih zajednica. 1963. godine ponovno se mijenja Ustav i država se preimenovala u Socijalističku Federativnu Republiku Jugoslaviju. Ponovno se spominje pravo na otcjepljenje i povećava se zakonodavna vlast republika, ali je centar i dalje glavni. Ovaj je ustav oslobodio „političku dinamiku koja će voditi prema većoj decentralizaciji i na kraju potaknuti liberalne trendove” (112).

Zakon o državljanstvu, iako nekoliko puta mijenjan, od početka je bio i ostao dvostupanjski, tj. razračvan. Svi su državljani svojih republika ali i SFRJ. Republička su državljanstva uspostavljena na osnovi zavičajnosti ili pripadanja općini. Zanimljivo je i kako su spisi državljana postojali samo na republičkoj razini. Svi su republički zakoni o državljanstvu bili slični. U svom razdavanju od SSSR-a SFRJ je stavila naglasak na samoupravljanje, time također krećući se prema centrifugalnom federalizmu. Najprije su doneseni novi ustavni amandmani koji su povećali moć republika, vratili Vijeće naroda i povećali njegove ovlasti, a nešto kasnije svaka je republika dobila vlastitu vojnu silu, tj. uspostavljene su republičke snage teritorijalne obrane (131). Ovako ona postaje gotovo konfederacija, što se i potvrđuje novim ustavom 1974. Tako deetatizacija federacije rezultira etatizacijom republika (138). Nakon ovoga uslijedio je i novi zakon o državljanstvu koji je ovlast registracije i gubitka državljanstva povjerio republikama, a i njihovi su sudovi postali nadležni za pitanja državljanstva. Također, republike su izdavale putovnice građanima, te je u njima bila i oznaka republike. Zanimljivo je kako ni stručnjaci a ni građani nisu posvećivali svoju pažnju ovom dvojnomo državljanstvu i građanima, njihovo republičko državljanstvo nije bilo nešto što su svaki dan primjećivali, ono je politički postajalo sve važnije.

Nakon Titove smrti stvari su postale još teže. To zadnje desetljeće Jugoslavije obilježili su mnogi pokušaji reformi, pad privrede, kriza na Kosovu, problem inozemnog duga, štrajkovi, paraliza saveznih institucija, sukobi unutar saveza komunista Jugoslavije i međurepublička nadmetanja (144). Srbija je pokušavala provesti recentralizaciju, a Slovenija decentralizaciju, Jugoslavija je jasno bila podijeljena po republičkim, pa sve više i etničkim linijama. Nacionalno pitanje u Jugoslaviji nije bilo riješeno, ideja jugoslovenstva nestala je brže nego što se stvarala. Važna je bila uloga intelektualaca i pisaca koji su se međusobno sukobljavali. Nacionalistički ideolozi uništavali su mit bratstva i jedinstva i započeli sa autoviktimizacijom tvrdeći kako je upravo njihova nacija žrtva ostalih.

Treći dio knjige uvodi nas u sam raspad Jugoslavije i ukazuje nam kako je demokratizacija ovdje provedena nasilnim sredstvima koja se obično ne mogu prikazati kao vrlo demokratska. Demokratizacija u Jugoslaviji se zbilja samo na dnu, s tim da nikad nije doprla do vrha (173). S prvim demokratskim izborima savezno je državljanstvo ostalo samo kao mrtvo slovo na papiru. Javilo se pitanje „gdje točno, za koga i tko uvodi liberalnu demokraciju?” (178). Prvo se postavilo pitanje suverenosti, a na to su bila moguća dva odgovora – etničke nacije ili republike. Samo su Srbija i Crna Gora tvrdile prvo. Štiks tvrdi kako su vrijeme i redosljed izbora bili od velike važnosti u izbornim preferencijama, s obzirom na svoje međusobne razmake. Dalje argumentira kako pri izgradnji nacionalne države percepcija da se državnost osporava može dovesti do sukoba. Poruke sa Zapada bile su pojačale ideju da funkcionalna nacionalna država mora biti etnički homogena a ne pluralna. Takvo etnocentrično razumijevanje državljanstva otvorilo je mogućnost nasilja.

Objasniti zašto se Jugoslavija raspala upravo tako kako se raspala pitanje je na koje su mnogi pokušali odgovoriti. Štiks razumije kako je za razumijevanje tog procesa konačne nacionalne emancipacije potrebno uzeti u obzir kompletan povijesni razvitak koji smo do sada prošli, a onda tek u tom okviru može izdvojiti nekoliko glavnih faktora. Započinje s globalnim ekonomskim promjenama koje su započele u 1970-im godinama koje su uzdrmale Jugoslaviju. Zatim navodi savezne institucije i njihovu specifičnost s obzirom na druge socijalističke zemlje, potom ustavni inženjering koji je okretao stvar nacionalizmu, te političke elite. Posljednje razmatra faktor državljanstva i građanstva. Savezno državljanstvo jasno je izgubilo svoju važnost, a republički su se centri postavili kao predstavnici svojih etničkih zajednica, bez obzira na granice. Kontrola republičkih građana, koji su uglavnom bili etnički pripadnici tih republika, a nisu se nalazili na njezinom teritoriju, bila je i aspiracija za kontrolom teritorija na kojem su se oni nalazili. Tako je upravo državljanstvo bilo jedan od glavnih faktora za otvoreni sukob jer je odigralo ključnu ulogu u raspadu

Jugoslavije i njezinoj demokratizaciji. Kao okidače nasilja u raspadu socijalističkih režima Europe vidi pitanja državljanstva, granica i teritorija, te ulogu savezne vojske.

U četvrtom dijelu Štiks se bavi postjugoslavenskim državama. Sve su ove nove države, po sudu autora, koristile zakone o državljanstvu za etnički inženjering. Tako su neki bili uključeni jednostavnim pravnim postupkom prenošenjem starih državljana u nove knjige. Tu su zatim bili oni etnički srodni u inozemstvu koji su bili pozvani da se pridruže. Oni koji pak nisu prebivali u svojoj republici u trenutku raspada automatski su bili isključeni i morali su prolaziti duge procedure kako bi dobili ikoje državljanstvo. Neki su se pak sami isključili nastojeći osnovati svoje države ili pridružiti svoje teritorije postojećima, kao što se desilo s Krajinom ili pak Kosovom. Regulacija državljanstva bila je puna nejasnoća koje su se elite namjerno umetnule kako bi se stvorile etničke demokracije. Režimi državljanstva su nakon rata bili često mijenjani i problematični u svim državama, pa i u onima koje su nastale nakon rata, odnosno u Crnoj Gori i Kosovu, ali i u Makedoniji koja je izbjegla rat. S vremenom su oni ipak doživjeli transformaciju prema jasnijim režimima državljanstva, u čemu je ulogu odigrala i Europska unija.

EU ima šaroliku ulogu u zemljama bivše Jugoslavije. Direktan utjecaj ima na Kosovu i u Bosni i Hercegovini, a ponešto i u Makedoniji. Drugdje je pak svoj utjecaj na režime državljanstva najviše ostvarila putem liberalizacije viza, no upravo se tu vidi kako njezin utjecaj nije samo pozitivan već i negativan u nekim područjima. Nadalje, poticaj prema većoj pluralnosti uspijeva ostvariti uglavnom kroz svoj pretpristupni utjecaj gdje ima mogućnost natjerati zemlje kandidatkinje na promjene zakona kako bi im odobrili članstvo. Utjecaj nakon pristupanja je nešto manji što se tiče zakonodavstva, ali ako se EU nastavi širiti i u budućnosti većina zemalja bivše Jugoslavije postanu članice, europsko državljanstvo i sloboda kretanja ponovno bi mogli dovesti do još jednog „eksperimenta u balkanskom laboratoriju državljanstva” (290).

Za ovu knjigu možemo ustvrditi kako ima dvostruki karakter. S jedne strane, provodi znanstvenu analizu državljanstva za koju je prostor bivše Jugoslavije izrazito plodno tlo s obzirom na različita načela koja su predvodila režime državljanstva na jednom području. S druge je, pak, riječ o izvrsnom povijesnom prikazu prostora bivše Jugoslavije kroz sto godina njezinog postojanja i nepostojanja. Štiks je svoje djelo potkrijepio znatnim brojem druge literature koju je odlično rezimirao, te ju nije prihvatio bez kritike. Problematika državljanstva zaista je odigrala jednu od ključnih uloga u povijesnim zbivanjima ovoga prostora, te je stoga ova knjiga vrijedan doprinos kako povijesnoj analizi i razumijevanju, tako i znanstvenom proučavanju državljanstva. Iako se možda teško složiti sa

Štiksovim optimističnim viđenjem proširenja EU na ostale zemlje bivše Jugoslavije, zaista nije teško složiti se s njim kada u budućnosti može lako zamisliti raznovrsne promjene državljanstva ovoga prostora.

Barbara Kotlar